

РЕЦЕНЗИИ

ЭТНАЛАГІЧНЫЯ ШТУДЫІ Ў АДДАЛЕНАМ ДОСТУПЕ

Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья (Витебщины) в прошлом и настоящем / А. Вл. Гурко [и др.] ; науч. ред. А. Викт. Гурко ; Нац. акад. наук Беларуси, Центр исслед. белорус. культуры, языка и лит., Ин-т этнографии и фольклора им. Кондрата Крапивы. – Минск : Беларуская навука, 2017. – 628 с. : ил.

Уся сукупнасць этнакультурных працэсаў у іх разнастайнасці і разнапланавасці выяўлення ёсць дынамічным вымярэннем уласна этнічнай гісторыі народа. Невыпадкова, што азначаная праблематыка заўсёды мае вышэйшы ўзровень актуальнасці ў этналагічных даследаваннях, паколькі дазваляе зразумець заканамернасці і спецыфіку развіцця этнічнай супольнасці як у дыяхроннай, так і сінхроннай перспектыве. У гэтым сэнсе акадэмічная серыя, прысвечаная этнакультурнаму развіццю гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі, стала сваечасовай і запатрабаванай яшчэ і з прычыны таго, што рэгіяналістыка ў сучасных гуманітарных даследаваннях ёсць адным з прыярытэтных кірункаў, які ў значнай ступені дазваляе ўдакладніць і дэталізаваць парадыгму гістарычнага быцця этнасу (нацыі) ў прасторы і часе.

Зборнік “Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья...”, які стаў наступным пасля выданняў, прысвечаных Усходняму Палесся (2010), Панямонню (2012) і Цэнтральнай Беларусі (2014), прыцягнуў увагу ў найбольшай ступені, паколькі прадметна супадае са сферай навуковых даследаванняў этнолагаў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, што вось ужо 25 гадоў актыўна вывучаюць этнакультурны ландшафт рэгіёна.

Асноўная частка выдання ўключае ў сябе 8 глаў (16 раздзелаў), аўтарамі якіх у асноўным выступілі навуковыя супрацоўнікі Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі Беларусі, а таксама даследчыкі Інстытута антрапалогіі імя М.М. Міклуха-Маклая РАН (Р.А. Грыгор’ева, Т.А. Лістова) і выкладчыкі ўніверсітэтаў Віцебшчыны: Віцебскага філіяла Міжнароднага ўніверсітэта “МИТСО” (Т.П. Иванова); Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (С.А. Шыдлоўскі). Тэматычная разнаветарнасць, адрознасць у метадалагічных прынцыпах і даследчыцкіх падыходах аўтараў вымагаюць паасобнага разгляду ўсіх глаў і раздзелаў, што дае магчымасць скласці агульнае ўяўленне пра навуковую навізну і ўзровень калектыўнай манаграфіі.

Аднак найперш хацелася б звярнуць увагу на тэрміналагічную нявызначанасць прадмета даследавання ў зборніку, дзе ўжо яго афіцыйная назва ўтрымлівае два адрозныя і сутнасна не тоесныя найменні – “Беларускае Падзвінне” (гісторыка-этнаграфічны рэгіён, які ахоплівае басейн Заходняй Дзвіны ў межах Беларусі [1, с. 57]) і “Віцебшчына” (неафіцыйная назва Віцебскай вобласці, адміністрацыйнага ўтварэння, якое ўключае ў сябе шэраг раёнаў – Аршанскі, Дубровенскі, Сенненскі, Талачынскі, што цалкам ці часткова ўваходзяць у басейн Дняпра і, адпаведна, ёсць часткаю Беларускага Падняпроўя). Ужо ў анатацыі да выдання вядзецца толькі пра “Віцебшчыну”, але на наступнай старонцы актуалізуюцца тэрміны “Падзвінне” і “Паазер’е” (с. 3). У зборніку прысутнічае тэрміналагічны разнабой, калі побач з ужо трывала ўсталяваным у айчынай навуцы тэрмінам “Беларускае Падзвінне” можна сустрэць і наступныя вызначэнні: “Віцебскае Падзвінне”, “Віцебская вобласць” (А.У. Гурко, А.В. Гурко), “Прыдзвінне” (І.В. Сарокіна), “Полацка-Віцебскае Падзвінне” (С.У. Грунтоў), “Віцебшчына” (В.М. Ярмалінская), “Віцебскі рэгіён” (Т.П. Иванова). Зразумела, што падобная тэрміналагічная стракатасць размывае геаграфічныя рамкі даследавання і пакідае адкрытым пытанне, пра што вядзецца гаворка: гісторыка-этнаграфічны рэгіён ці адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку?

Што датычыцца наймення “Беларускае Паазер’е”, на якім настойвае С.А. Шыдлоўскі па прычыне таго, што “данная территория характеризуется самой высокой озерностью в стране” (с. 13), то яго варта прызнаць некарэктным, бо канцэнтрацыя азёраў у Беларускім Падзвінні скрайне нераўнамерная – большая частка Бешанковіцкага, Верхнядзвінскага, Докшыцкага, Талачынскага, Шаркаўшчынскага і Шумілінскага раёнаў маюць мінімальную колькасць вадаёмаў. Пры гэтым аўтар сам абапіраецца на басейнавы прынцып раянавання культурных ландшафтаў, калі прызнае, што фармаванню этнаўтвараючых сувязяў у межах рэгіёна спрыяла “наличие речной системы бассейна Западной Двины” (с. 14). Да таго ж у іншых сваіх публікацыях С.А. Шыдлоўскі не мае ніякіх сумненняў у правамоцнасці вызначэння “Беларускае Падзвінне” [2], што робіць яго рэверанс у бок састарэлага тэрміна “Паазер’е” ў межах акадэмічнага зборніка незразумелым.

Першая глава калектыўнай манаграфіі “Этническая история Белорусского Поозерья” (С.А. Шыдлоўскі) уяўляе сабой спробу кароткага і панарамнага агляду асноўных этапаў этнічнай гісторыі рэгіёна на падставе археалагічных, антрапалагічных, пісьмовых і лінгвістычных крыніц. На пачатку аўтар знаёміць чытача з асноўнымі навуковымі дэфініцыямі, што датычацца тыпалогіі этнічных

¹Міжнародная навуковая канферэнцыя “Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых даследаванняў”, якая рэгулярна праводзіцца ў Полацку ад 2008 г., па факце паставіла кропку ў гэтым пытанні, калі назва “Беларускае Падзвінне” для пазначэння гісторыка-этнаграфічнага рэгіёна Беларусі стала прэвалюючым, прынамсі ў працах этнолагаў і фалькларыстаў.

працэсаў, вызначае тэарэтыка-метадалагічную базу даследавання, сцёсла характарызуе фізіка-геаграфічныя і прыродна кліматычныя асаблівасці Беларускага Падзвіння, а таксама дае кароткі гістарыяграфічны агляд вывучэння этнакультурнай спецыфікі рэгіёна. Праўда, гістарыяграфія праблемы шмат у чым носіць фармальны характар, калі ў тэксце папрост пералічваюцца дзясяткі прозвішчаў даследчыкаў, згрупаваных дысцыплінарна (гісторыя, археалогія, этналогія, фалькларыстыка, лінгвістыка), але зразумець пры гэтым, у чым заключаецца ўнёсак асобных навукоўцаў у даследаванне этнічнай гісторыі Падзвіння, практычна немагчыма (с. 15–18).

Частка главы, прысвечаная каменнаму і бронзаваму веку на тэрыторыі Падзвіння, ёсць сцёслым дайджэстам нязначнай колькасці археалагічных і антрапалагічных прац, дзе асноўнае месца ў аўтарскім перакладзе займае брашура Э. Зайкоўскага “Першабытныя помнікі Паўночнай Беларусі” (1990). Аналіз міжкультурнага ўзаемадзеяння і ўплываў практычна адсутнічае, што і не дзіўна, паколькі аўтар цалкам ігнаруе шматлікія працы Міхала і Максіма Чарняўскіх, прысвечаныя культурам неаліту і эпохі бронзы ў падзвінскім рэгіёне [3]. Калі ж гаворка ідзе пра наяўнасць фінскага следу ў гідраніміі Беларускага Падзвіння і яго карэляцыі з арэалам бытавання культуры ямчатай керамікі (с. 19), то С.А. Шыдлоўскі чамусці спасылаецца на нарматыўны даведнік “Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць” (2009), дзе падобная праблематыка не разглядаецца ўвогуле.

Характарыстыка этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў другой палове I тыс. н.э. зводзіцца ў главе да тэзіснага знаёмства з сцвярджэннямі найбольш аўтарытэтных археолагаў (В.В. Сядоў, П.Н. Трэцякоў, В.І. Шадыра, Я.А. Шмідт, Г.В. Штыхаў), але аргументы даследчыкаў пры гэтым не прыводзяцца, роўна як і меркаванне ўласна аўтара па пытаннях славянскай каланізацыі, этнагенэзу крывічоў і фармавання дзяржаўна-палітычных інстытутаў. Так, закранаючы праблематыку этнічнай інтэрпрэтацыі культуры смаленска-полацкіх доўгіх курганаў (КСПДК), С.А. Шыдлоўскі спасылаецца на працу В.В. Сядова (1960), але не знаходзіць патрэбным прывесці высновы Я.А. Шмідта (2012) па гэтым пытанні, хоць яны ёсць прыняцкова важнымі для разумення тагачасных этнакультурных працэсаў: “Рэчавы комплекс і элементы пахавальнай абраднасці КСПДК..., не маюць аналогій у славянскіх старажытнасцях гэтага і папярэдняга часу..., а з’яўляюцца часткаю балцкіх старажытнасцяў другой паловы I тыс. н.э. <...> КСПДК праіснавала на гэтых тэрыторыях, захаваўшы асноўныя элементы сваёй матэрыяльнай і духоўнай культуры, з VII ст. да сярэдзіны Х ст. як частка этнакультурнай супольнасці балтаў, пры некаторай сваёй самабытнасці, не губляючы сваёй саманазвы Krieva (Криве)” [4, с. 120].

Пры разглядзе пытання аб паходжанні этноніма “крывічы” аўтар побегам узгадвае толькі дзве версіі: патранімічную (ад імені племяннога правадыра) і ландшафтную (ад асаблівасцяў узгоркавага, “кывога” рэльефу тэрыторыі, дзе рассялілася супольнасць). Версія ж пра паходжанне наймення “крывічы” ад балцкіх першабрацоў “Крывэ-Крывэйтэ” ўвогуле не згадваецца, хоць яна грунтоўна аргументаваная ў даследаванні С. Санько [5]. Такі ж падыход адвольнай ці наўмыснай выбарчаснасці С.А. Шыдлоўскі дэманструе і ў выпадку з антрапалагічнай характарыстыкай полацкіх крывічоў, прыводзячы ў тэксце толькі меркаванне А.І. Кушніра, які “оспаривает предположению значимом вкладе восточных балтов в формирование антропологического типа славянского населения Белорусского Поозерья” (с. 27), але ігнаруючы альтэрнатыўныя высновы іншых антраполагаў (Т.І. Аляксеева, В.В. Бунак, Р.Гравере, Г.Ф. Дэбец, В.А. Емяльянчык, А.І. Мікуліч), што прэрэчаць “славянскай” версіі этнагенэзу [6, с. 22–24]. Між тым “канцэпцыя пераемнасці зыходнай генетычнай інфармацыі ў насельніцтва Беларусі на працягу 100–150 пакаленняў, г. зн. задоўга да верагоднай каланізацыі гэтай тэрыторыі ўсходнімі славянамі” [7, с. 55], а таксама адсутнасць антрапалагічных дадзеных аб масавых міграцыях у другой палове I тыс. н.э. [8, с. 8] дазваляюць зірнуць на славянізацыю мясцовага насельніцтва як на працэс, перадусім, моўнай і культурнай асіміляцыі, абумоўленай радыкальнымі сацыяльна-палітычнымі зменамі на ўсходнеўрапейскіх абшарах [9, с. 328–329].

За агульнымі выразамі пра значнасць гандлёвай магістралі “з вараг у грэкі” ў этнакультурным развіцці Беларускага Падзвіння (с. 27) незразумелай застаецца роля скандынаўскага фактару ў працэсах дзяржаўтварэння і інстытуцыялізацыі княскай улады. І гэта тым больш дзіўна, калі браць пад увагу несумненнае скандынаўскае паходжанне першага полацкага князя Рагвалода [10], яго значэнне ў тагачасных дзяржаўна-палітычных і сацыяльных працэсах [11], а таксама археалагічныя і нават фальклорныя дадзеныя, якія сведчаць пра істотную ролю скандынаваў у сацыякультурным ландшафце Падзвіння IX–X стст. [12]. Падобныя лакуны ў тэксце С.А. Шыдлоўскага незразумелыя і ў кантэксце новых навуковых адкрыццяў: даследаванне археалагічнага комплексу “Кардон” у Шумілінскім раёне, дзе знаходкі фіксуюць дзейную прысутнасць варагаў на тэрыторыі Падзвіння, якое ўвайшло ў ТОП-10 фундаментальных адкрыццяў НАН Беларусі ў 2016 г.

Смелым і наватарскім ходам С.А. Шыдлоўскага ёсць вылучэнне “субрэгіонаў Беларускага Поозер’я”: Віцебскае Падзвінне, Полацкае Падзвінне, Браслаўскае Паазер’е, фармаванне якіх, на думку аўтара, “восходит к периоду расселения славян на территории Белорусского Поозерья в VI–IX вв.” (с. 29). “Навуковая смеласць” у дадзеным выпадку заключаецца ў тым, што даследчык прапануе чытачам паверыць яму на слова, бо ніякіх крытэрыяў вылучэння азначаных субрэгіёнаў не прыводзіцца ўвогуле. Сцвярджэнне аб тым, што азначанае раянаванне абапіраецца “на сведення археологии, антропологии, лексикографии, фольклористики и этнографии” (с. 29), папрост павісае ў паветры, бо не грунтуецца ні на

якіх фактах. Дзея справядлівасці трэба адзначыць, што праблема перагляду гісторыка-этнаграфічнага раянавання Беларусі сапраўды існуе і абумоўлена даволі фармальным характарам вылучэння шасці рэгіёнаў: Падзвінне, Падняпроўе, Панямонне, Цэнтральная Беларусь, Заходняе і Усходняе Палессе, дзе ў межах кожнага з іх вылучаюцца адметныя культурныя арэалы, а тыпалогія пэўных з’яў матэрыяльнай і духоўнай культуры часта перасягае арэалы ўласна рэгіёнаў. Але, каб кваліфікавана падыходзіць да вылучэння этнакультурных субрэгіёнаў Падзвіння, аўтару варта азнаёміцца з найноўшымі публікацыямі па гэтай тэме [13].

Аналіз С.А. Шыдлоўскім этнічных працэсаў на тэрыторыі Беларускага Падзвіння ў XIV–XVIII стст., нажаль, такі ж павярхоўны і фрагментарны, як і папярэдні раздзел, і месцамі (с. 30–31) зводзіцца да выбарачнага пераказу фундаментальнай працы І.У. Чаквіна [14]. Але выбарачнасць аўтара ў асвятленні знакавых падзей этнічнай гісторыі набывае характар вульгарнага спрашчэння гістарычных фактаў. Жудасныя спусташэнні, нанесеныя войнамі XVII – XVIII стст., што ў адмоўным плане радыкальна змянілі шляхі этнакультурнага развіцця беларускага этнасу, С.А. Шыдлоўскі трактуе як **“экономические и демографические издержки”** (с. 32) і гэтым разам не знаходзіць патрэбным спаслацца на аргументаваныя высновы І.У. Чаквіна: “Войны сярэдзіны XVII ст. нанеслі велізарныя страты працэсу фарміравання беларускай этнасацыяльнай супольнасці як поўнаструктурнага самастойнага этнічнага арганізму, былі парушаны шмат якія ўнутрыэтнічныя сувязі, катастрофічна скарацілася колькасць насельніцтва <...> Так, калі ў 1650 г. на беларускіх землях пражывала каля 2676 тыс. чалавек..., то за перыяд паўстанняў і войнаў 1650–1667 гг. яно скарацілася да 1352 тыс. чалавек (больш чым у 2 разы!)” [14, с. 175].

Падобныя “нейтральныя” і бессэнсоўныя пазыцыі з месце трактоўкі знаходзім і ў дачыненні да не менш трагічных падзей беларускай гісторыі – гвалтоўнай калектывізацыі і палітычных рэпрэсій 1930-х гг., якія, па меркаванні аўтара, прыводзяць “к значительным социально-экономическим и культурным трансформациям в обществе” (с. 37). У чым змест гэтых трансфармацый, якім чынам яны паўплывалі на этнакультурнае развіццё беларускай нацыі і яго паасобных частак? Адказам на гэтыя пытанні С.А. Шыдлоўскі чытачоў не абцяжарвае. Гэткі ж падыход – загадкавыя тэзісы без усякага тлумачэння – характэрны і пры асвятленні месца і ролі этнічных груп у структуры культурнага ландшафту Беларускага Падзвіння. Даводзячы, што “значимое инокультурное влияние на белорусское крестьянство в конце XVIII – начале XX в. оказывали евреи” (с. 35), даследчык не прыводзіць ніякай аргументацыі выказанаму тэзісу. Што датычыцца рускіх старавераў і латышоў, то аўтар абмяжоўваецца канстатацыяй іх прысутнасці на тэрыторыі Падзвіння (с. 34–35), але характар і ўзроўні іх міжкультурных стасункаў з беларусамі ніяк не характарызуе.

У цэлым знаёмства з главай **“Этническая история Белорусского Поозерья”** паказала, што хібы даследавання ў першую чаргу абумоўлены відавочнымі праблемамі ў гістарыяграфіі праблемы, асабліва ў дачыненні да ранніх (дапісьмовых) гістарычных эпох. Велізарны храналагічны перыяд і абмежаваны тэкставы аб’ём, а таксама адсутнасць сістэмнага, аналітычнага падыходу паўплывалі на павярхоўны, фрагментарны характар даследавання і фармалізм у асвятленні знакавых падзей у этнічнай гісторыі Беларускага Падзвіння. Выказаныя заўвагі ўказваюць на вельмі істотную праблему сучаснай беларускай гуманітарыстыкі, і этналогіі ў прыватнасці, – адсутнасць паўнавартаснай і шматузроўневай міждысцыплінарнай кааперацыі і ўзаемадзеяння. Бо у дадзеным выпадку нават простыя навуковыя кансультацыі (а ў ідэале – суаўтарства) аўтара з гісторыкамі, антрапологамі, археолагамі і фалькларыстамі маглі б істотным чынам падвысіць узровень даследавання і пазбегнуць прыкрых хібаў.

Глава **“Этноконфессиональные процессы на территории Витебского Подвинья”** падзяляецца на два нумары паводле храналогіі даследавання раздзелы: “Этноконфессиональная история Витебского Подвинья (X–XIX вв.)” (А.У. Гурко) і “Конфессии в Витебском Подвинье в XX – начале XXI в.” (А.У. Гурко, А.В. Гурко). Першы раздзел сіцсла апісвае **канфесійную гісторыю** рэгіёна, але праекцыі на этнічныя працэсы мае вельмі адносныя. Акрамя таго, тэкст А.У. Гурко мае сур’ёзныя памылкі і хібы як тэарэтыка-метадалагічнага, так і факталагічнага плану, што абумоўлена недастатковай гістарыяграфічнай базай: з 53 пазіцый у спісе выкарыстанай літаратуры пераважную большасць складаюць зборнікі матэрыялаў, працы дарэвалюцыйных гісторыкаў ды царкоўныя сайты, навуковыя даследаванні канца XX – пачатку XXI ст. прадстаўлены трыма манаграфіямі (праца А. Акіньчыца мае навукова-папулярны характар) і двума артыкуламі, а найбольш цытаванымі выступаюць праваслаўныя царкоўныя календары. Безумоўна, доктар гістарычных навук мае дастатковы досвед, каб самастойна вызначаць гістарыяграфічныя прыярытэты пры асвятленні той ці іншай праблемы, але ў дадзеным выпадку ігнараванне прац шматлікіх айчынных і замежных навукоўцаў пайшло відавочна не на карысць даследаванню².

Лагічныя нестыкоўкі ў раздзеле пачынаюцца ад першай старонкі, калі “опыт сосуществования христианства, ислама, иудаизма” на тэрыторыі Падзвіння, паводле пераканання А.У. Гурко, абумоўлены гандлёвым шляхам “з вараг у грэкі” (с. 51). Але функцыянаванне памянёнай гандлёва-транспартнай магістралі прыпадае на IX–XI стст., а з’яўленне ўстойлівых этнаканфесійных груп іудзеяў і мусульман у рэгіёне фіксуецца, адпаведна, у XVI і XVIII–XIX стст. Аднак куды больш сенсацыйным у маштабе сус-

²Корпус навуковых даследаванняў, прысвечаных пытанням вывучэння і рэканструкцыі дахрысціянскай рэлігійнай сістэмы, праблемам хрысціянізацыі і канфесійнай гісторыі Усходняй Еўропы налічвае сотні пазіцый, пералічыць якія ў дадзенай публікацыі не ўяўляецца магчымым, але ў разгляданым раздзеле не прымаюцца пад увагу нават тэматычныя працы сучасных беларускіх даследчыкаў: А.А. Гарбацкага, В.В. Грыгор’евай, І.Б. Канапацкага, С.В. Марозавай, У.І. Навіцкага, А.М. Філатавай, І.У. Чаквіна і інш.

ветнай славістыкі выглядае іншае сцвярдженне аўтара. Аказваецца, “сведения о полном пантеоне древнеславянских богов можно почерпнуть из дореволюционных исследований известных этнографов и фольклористов” (с. 51). З цытаты, прыведзенай з этнаграфічнага зборніка Е. Раманава (1891), можна даведацца, што сярод “древнеславянскіх богов” пачэснае месца займалі Ісус Хрыстос, прарок Ілля, святыя Юрый, Кузьма і Дзям’ян, Хрол, Зосім, Мікола... Яшчэ больш недарэчнымі ў справе факталагічнага падмацавання “сэнсацыі” выглядаюць у тэксе цытаты з твораў Яна Баршчэўскага і “оригинальный опыт псевдонародной генеалогии белорусской фамилии” (с. 52–53). Падобную прафанацыю ў характарыстыцы дахрысціянскай рэлігійнай сістэмы можна было б лічыць пачешным казусам, калі б размова вялася пра школьны рэферат, а не акадэмічнае выданне, бо ў дадзеным выпадку відавочным стае неразуменне прадмету даследавання: сінкрэтычны характар міфапаэтычнай свядомасці беларускіх сялян канца XIX ст. інтэрпрэтуецца як дакладнае адлюстраванне язычніцкага пантэону дахрысціянскіх часоў.

Змест раздзелу паказвае, што складаны працэс узаемадзеяння міфапаэтычнай карціны свету і хрысціянскай рэлігіі, што прывёў да з’яўлення такога феномену, як “народнае хрысціянства”, аўтарам ніякім чынам не характарызуецца, хоць і прызнаецца (с. 53). Між тым “народнае хрысціянства” як сінкрэтычны і арганічны суплёт архаічных і хрысціянскіх элементаў у найбольшай ступені адлюстроўвае менавіта этнакультурную спецыфіку, бо працінае практычна ўсе сферы жыццядзейнасці этнасу ад гаспадарчых заняткаў да каляндарнай і сямейнай абраднасці, ад сімвалічных аспектаў рамёстваў і промыслаў да народнай медыцыны і магічных практык [15]. Гэта тым больш важна, калі прыняць пад увагу факт, што да 1970-х гг. пераважную долю ў сацыяльнай структуры беларускага этнасу складалі сяляне, традыцыйная карціна свету якіх гараманічна спалучае ў сабе глыбінныя міфалагічныя асновы і хрысціянскія навацыі.

Для ілюстрацыі “остатков язычества” ў беларускай народнай культуры А.У. Гурко цытуе даследчыка XIX ст. А. Кіркара (с. 54), і гэта паказвае, што для аўтара ўся дахрысціянская духоўная спадчына зводзіцца да сялянскіх танцаў вакол каменнага ідала, а іншыя праявы міфалагічнага светаўспрыняцця абсалютна не цікавяць. Гэтаксама не ўваходзяць у кола даследчыцкіх зацікаўленняў і праявы рэлігійнага сінкрэтызму ў духоўнай культуры сярэднявечных гарадоў Беларускага Падзвіння. У той час, як Паўль Одэрнборн адзначаў сімбіёз язычніцкіх вераванняў і хрысціянскай рэлігійнасці ў жыцці палачанаў канца XVI ст., калі вонкавая набажнасць (малітвы, наведванне царквы) бесканфліктна спалучалася з відавочна паганскімі традыцыямі (шанаванне хатніх вужоў і культавых дрэваў, вера ў міфалагічных персанажаў, архаічныя аказіянальныя рытуалы)[16].

Не знайшлося месца ў раздзеле і для аналізу характару і ўзроўня ўзаемадзеяння праваслаўнай і каталіцкай царквы з этнакультурнымі традыцыямі беларусаў, хаця факт талерантнага стаўлення да народнай культуры з боку праваслаўных і ўніяцкіх святароў і скрайнюю нецярпімасць з боку каталіцкага кліру адзначаў Зарыян Даленга-Хадакоўскі яшчэ ў 1818 г. [17, с. 47]. Між тым ступень і змест рэлігійнасці праваслаўнага і каталіцкага насельніцтва Падзвіння (шырэі – Беларусі) выразна адрозніваюцца не толькі ў мінулым, але і ў сучаснасці, што знаходзіць сваё ўвасабленне як у ментальным плане, так і ў абрадавых, а таксама штодзённых жыццёвых практыках.

Механічны пералік этапаў і інтэнсіўнасці царкоўнага будаўніцтва, кароткія звесткі з гісторыі Полацкай епархіі і выбарчая інфармацыя па маёмасным стане праваслаўнай царквы на тэрыторыі ніякім чынам не адлюстроўваюць этнічны ракурс канфесійнай гісторыі. Пры гэтым звяртаюць на сябе ўвагу празмерна разгорнутыя цытаты, якія месцамі займаюць ад адной да двух старонак тэкста і практычна замяшчаюць сабой аўтарскую аналітыку і тэарэтычнае асэнсаванне праблематыкі (с. 67–69, 83–84, 85–99, 110–112), што зводзіць спробу даследавання да ўзроўню тэхнічнай кампіляцыі.

У характарыстыцы пераломных гісторыка-культурных падзей, якія аказалі сутнасны ўплыў на этнаканфесійныя працэсы ў рэгіёне і ўсёй Беларусі ў цэлым, прэвалююць спрашчэнне і павярхоўнае апісанне. Так, А.У. Гурко знаходзіць толькі адну (!) прычыну заключэння Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г.: “В XVI в. большинство населения ВКЛ исповедовало православную веру, в том числе среди элиты православными считались около 70%. Учитывая это, правящие слои Речи Посполитой организовали принятие в государстве церковной унии 1596 г.” (с. 84). Паколькі аўтар свядома ігнаруе спецыяльныя даследаванні па тэме, то можна параіць хаця б энцыклапедычную літаратуру па гэтым пытанні: “Прычыны прыняцця Брэсцкай уніі: жаданне іерархіі мясцовай праваслаўнай царквы быць незалежнай ад канстанцінопальскага патрыярха, які пэўным чынам залежаў ад турэцкага султана, нежаданне падпарадкоўвацца маскоўскаму патрыярху, які ў 1589 быў узведзены ў гэты сан з сану мітрапаліта..., маючы намер пашырыць свой уплыў і на праваслаўную царкву Беларусі” [18, с. 98]. Сюды ж можна дадаць і глыбокі, усебаковы крызіс праваслаўнай царквы, што выяўлялася ў нізкай адукаванасці і маральных заганах святароў і манахаў.

Закранаючы эпоху Рэнэсанса і Рэфармацыю, А.У. Гурко не знаходзіць патрэбным нават угадаць Васіля Цяпінскага, падаўжальніка справы Ф. Скарыны, вядомага асветніка, публіцыста і кнігавыдаўца, які ў сваёй прадмове да Евангелля, выдадзенага імаверна ў радавым маёнтку Цяпіна Полацкага ваяводства каля 1570 г., палыміяна выступіў у абарону беларускай мовы, адзначаючы праблему яе функцыянавання ў асяродку прывілеяванага саслоўя: “Бо а хто богобойный не задержитъ, на такую казнь божію гледечи, хто б не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных... языка своего славного занедбане, а просто взгарду” [19, с. 34].

Вельмі спецыфічна ў раздзеле выглядае аналіз наступстваў вайны паміж Расіяй і Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.³ на этнаканфесіянальную сітуацыю ў рэгіёне, дзе аўтар акцэнтуюе ўвагу на маскоўскім перыядзе творчасці С. Полацкага (с. 72–74) і на тым, што беларускія рамеснікі “внесли значительный вклад в развитие русской средневековой культуры” (с. 78). Чаго каштавала гэтая вайна Беларусі, і Падзвінню ў прыватнасці, застаецца “па-за кадрам”. Між тым палітыка татальнага тэрору, гвалту і масавых дэпартацый, якую праводзілі рускія войскі на беларускіх землях, мела вынікам дэмаграфічную і сацыяльна-эканамічную катастрофу. Так, калі казаць толькі пра Падзвінне, Віцебскі і Полацкі паветы страцілі адпаведна 74,8 і 74,8% насельніцтва, а самі гарады – Полацк і Віцебск – пазбавіліся больш за 90% сваіх жыхароў [20, с. 139–140]. Натуральна, што такія жудасныя страты не маглі не пацягнуць за сабой і радыкальныя этнаканфесійныя змены, асабліва ў гарадскім асяродку. Як адзначае І.У. Чаквін, пасля войнаў сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст. “яўрэі склалі асноўную этнадэмаграфічную групу гараджан, істотна змяніўшы тым самым этнасацыяльны і культурна-моўны малюнак беларускіх гарадоў, этнічны склад мяшчанства” [14, с. 178].

Характарыстыка месца і ролі іўдзеяў у этнаканфесійным ландшафце Падзвіння зведзена ў раздзеле да пераказу “Вітебской даўніны” (1883) А. Сапунова (с. 99–100) і “Этнаграфічнага агляду Віцебскай губерні” (с. 109–110) А. Семяноўскага (1872) і ніякіх арыгінальных думак аўтара не ўтрымлівае. Больш за тое, А.У. Гурко памылкова лічыць, што яўрэі перасяліліся на тэрыторыю Падзвіння толькі ў XVII ст. (с. 98), хаця прысутнасць яўрэйскай грамады ў Полацку фіксуецца ўжо ў XVI ст. Такая ж памылка датычыцца і часу з’яўлення ў рэгіёне рускіх старавераў, але ў гэтым выпадку чытач мае выбар, каму давараць: аўтару, перакананаму, што стараабрадцы перасяліліся ў Падзвінне “столетием позднее, чем в Восточном Полесье” (г.зн. у апошняй чвэрці XVIII ст.) ці А. Сementoўскаму, цытаванаму ў тэксе, які гаворыць пра пачатак XVIII ст. (с. 76). Што датычыцца гісторыі мусульманскіх абшчын рэгіёна (супольнасці татараў у Докшыцах, Відзах, Глыбокім), то ў раздзеле яна не закранаецца ўвогуле, як і пытанне ролі рэлігійных чыннікаў у працэсе міжкультурнага ўзаемадзеяння паміж беларусамі і рознымі этнічнымі групамі (яўрэямі, рускімі стараверамі, латышамі, татарамі і інш.) рэгіёна. Цалкам замоўчваецца і каланізатарскі аспект дзейнасці рускай праваслаўнай царквы пасля паўстання 1863–1864 гг., калі яна “стала асноўным інструментам русіфікацыі краю” [21, с. 108].

У цэлым, раздзел А.У. Гурко вылучаецца адсутнасцю тэарэтычнага аналізу і новых канцэптуальных падыходаў, ігнараваннем сучаснай гістарыяграфічнай базы па праблематыцы даследавання; па характары і месце ёсць павярхоўным і кампіляцыйным у сваёй аснове апісаннем канфесійнай гісторыі Беларускага Падзвіння, якое практычна не закранае ролю і ўплыў рэлігійных чыннікаў на этнакультурныя працэсы ў рэгіёне.

Раздзел “**Конфессии в Витебском Подвинье в XX–начале XXI в.**” (А.У. Гурко, А.В. Гурко) выгодна адрозніваецца ад папярэдняга грунтоўнай выбаркай архіўных матэрыялаў, аналізам шырокага кола статыстычных дадзеных, большай увагай да царкоўных і гістарычных крыніц, а таксама даследаванняў па тэме, што дазволіла аўтарам даволі падрабязна ахарактарызаваць асноўныя тэндэнцыі, заканамернасці і спецыфіку канфесійнай гісторыі рэгіёна ў азначаны перыяд. У прыватнасці, падрабязна ахарактарызуецца рэпрэсіўная палітыка савецкай улады ў адносінах да розных канфесій: яе этапы, формы, змест і вынікі для канфесійнага ландшафту Падзвіння як у даваенны, так і пасляваенны час. Дастаткова дэталёва, на падставе вялікай колькасці архіўных крыніц, аналізуецца і рэлігійнае жыццё рэгіёна ў перыяд нацысцкай акупацыі 1941–1944 гг., асабліва развіцця асобных канфесій і рэлігійных плыняў на сучасным этапе. Пры гэтым, як і пры даследаванні перыяду X–XIX ст., размова вядзецца менавіта пра **канфесійную гісторыю**, калі разгляд уплыву рэлігійных чыннікаў на этнакультурныя працэсы мае маргінальны і другасны характар.

Але ступень увагі аўтараў да розных этапаў і з’яў у рэлігійным жыцці Падзвіння ёсць скрайне нераўнамернай. Так, канфесійная гісторыя заходніх раёнаў Падзвіння, якія ў 1921–1939 гг. знаходзіліся ў складзе II Рэчы Паспалітай, асвятляецца ў раздзеле надзвычай павярхоўна і каротка (с. 140), у той час як крышнаітам і прыхільнікам Веры Бахаі – каларытнай, але абсалютна маргінальнай з’яве ў культурна-рэлігійным ландшафце рэгіёна – прысвечаны дэталёвы і разгорнуты аналіз (с. 171–178). Да таго ж, аўтары звязваюць уключэнне Заходняй Беларусі ў склад польскай дзяржавы з завяршэннем I Сусветнай вайны (с. 130), хаця гэтая падзея стала вынікам вайны паміж Польшчай і Савецкай Расіяй і заключэння Рыжскай мірнай дамовы (1921).

Пры характарыстыцы значэння рыма-каталіцкага касцёлу ў этнакультурным развіцці Беларускага Падзвіння на сучасным этапе выкарыстоўваюцца састарэлыя штампы савецкай гістарыяграфіі, якія сутнасна скажаюць рэальную сітуацыю, калі аўтары свяджаюць, што каталіцкі клір і ў цяперашні час мае прапольскую арыентацыю, выяўленую ў “назначении священнослужителей из Польши, использовании польского языка в богослужении и делопроизводстве” (с. 187). Той факт, што ў пачатку XXI ст. беларуская мова пачынае дамінаваць у багаслужэннях каталіцкіх пастыраў, а таксама ў выданнях і інтэрнэт-рэсурсах рыма-каталіцкай царквы на Беларусі, у раздзеле змоўчваецца.

³У аўтара гэтая вайна пазначана як “русско-польская” (с. 75, 78), што адсылае да каланіяльнай савецкай тэрміналогіі, якая не прадугледжвала гістарычнай суб’ектнасці для беларусаў у складзе ВКЛ і РП.

У заключнай частцы раздзелу аўтары дэманструюць сучасныя этнасацыялагічныя метады даследавання этнаканфесійнай праблематыкі. Грунтам далёкасяжных высноваў стала апытанне, праведзенае (кім – незразумела) у 2015 г. сярод 50 студэнтаў будаўнічага факультэта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Рэпрэзентатыўнасць выбаркі, змест пытанняў і адказаў, узровень аналізу апошніх паказваюць, што складальнікі анкеты маюць даволі ўскоснае дачыненне як да этналогіі, так і сацыялогіі. Так, фармулёўка пытання пра шанаванне святых і рэлігійных святаў адлюстроўвае дзівосныя формы народнага праваслаўя: “Какие святые и святыни, связанные с сельскохозяйственными занятиями, почитаются в Вашей местности (по православному церковному календарю): 30 марта – день св. Зосимы и праздник пчеловодов, 6 мая – день св. Юрия – праздник пастухов, 10 ноября – день Параскевы Пятницы, покровительницы ткачества, 14 ноября – праздник кузнецов (?), 22 мая и 19 декабря – день св. Николая – покровителя земледельцев, пастухов и конюхов...” (с. 195). Сярод адказаў на пытанне “Выполняются ли в Вашей семье религиозные обряды (крещение, похороны, венчание). Какие с Вашей точки зрения существуют особенности в выполнении этих обрядов в Вашей местности?” у якасці найбольш паказальных і інфарматыўных прыводзяцца наступныя: “Да, (обряды) которые показали мне родители”; “Проводятся похороны по традиции дедов” (с. 195–196). У першым выпадку трэба разумець, што абрады хрышчэння, вячэння і пахавання студэнту прадэманстравалі бацькі. Другі ж адказ аўтары раздзелу зразумелі як указанне на “региональные особенности” абрадавых традыцый. Зрэшты, за няпэўнымі фармулёўкамі “много опросных листов”, “многие респонденты” цяжка зразумець дакладныя вынікі, асабліва, калі самі аўтары ў іх блытаюцца. На адной і той жа старонцы пазначаецца, што да ліку “няверуючых” аднесла сябе 22% апытаных (11 чалавек), але адначасова з “терминами «неверующий, агностик или атеист» соотносит себя 3 респондента” (с. 194). Зразумела, што падобнае апытанне наўрад ці можа адлюстроўваць рэальную этнаканфесійную сітуацыю і ўзровень рэлігійнасці моладзі Падзвіння на сучасным этапе.

Трэцяя глава “**Этническая структура Витебского Подвинья в XX – начале XXI в.**” (А.А. Крумплеўская) прысвечана характарыстыцы этнадэмаграфічных працэсаў у рэгіёне і аналізу дзейнасці нацыянальна-культурных аб’яднанняў на тэрыторыі сучаснай Віцебскай вобласці. У першым раздзеле аўтар знаёміць чытача з вынікамі I перапісу насельніцтва Расійскай імперыі (1897) у той частцы, якая датычыцца Віцебскай губерні. Але нават простая рэтрансляцыя статыстычных дадзеных адбываецца з памылкамі і скажэннямі. Указваючы этнічны склад Вяліжскага павету, аўтар пазначае долю беларусаў у складзе насельніцтва ў 17,07% (с. 205), у той час як у першакрыніцы, на якую спасылалася А.А. Крумплеўская, знаходзім 47,07%. Адносна Вяліжскага, Невельскага і Себежскага паветаў сцвярджаецца, што “именно в этих уездах к концу XIX в. отмечалась наиболее высокая концентрация представителей данной (русской – У.Л.) этнической группы (47,9 %)” (с. 212), што пярэчыць дадзеным, ужо працітаваным аўтарам, калі 47,09% насельніцтва рускія складалі толькі ў Себежскім павеце, а ў Вяліжскім і Невельскім іх колькасць была куды меншай – 1,3 і 7,1% (с. 205).

Незразумелым стае, чаму аўтар абмяжоўваецца ў сваім аглядзе храналагічнымі рамкамі XX – пачатку XXI ст., калі дадзеных па этнадэмаграфіі рэгіёна ранейшага перыяду (хаця б канца XVIII – XIX ст.) дастаткова, а характарыстыка этнічнага складу Падзвіння (што дэкларуецца ў назве главы), не ўлічвае дадзеныя перапісу 1897 г. па Новаалександраўскім павеце Ковенскай губерні і па Дзісенскім павеце губерні Віленскай, у склад якіх уваходзіла Браслаўшчына, Дзісеншчына, Мёршчына, Пастаўшчына і Шаркаўшчына.

Абсалютна некрытычна А.А. Крумплеўская падыходзіць і да вынікаў перапісу 1921 г., што праводзіўся ў II Рэчы Паспалітай, дадзеныя якога аўтар прымае на павер, не праводзячы ніякага параўнання ні з лічбамі перапісу 1897 г., ні з матэрыяламі перапісу 1931 г., бо менавіта апошні яскрава адлюстроўвае вынікі паланізатарскай палітыкі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў міжваенны перыяд [22, с. 182–183]. Але куды больш правакацыйнай ёсць аўтарская выснова, якая суправаджае лічбы перапісу 1921 г., (палякі нібыта складалі 69,5 / 43,8 / 51,6 / 42,1% насельніцтва ў Браслаўскім, Дунілавіцкім, Дзісенскім і Докшыцкім паветах адпаведна (с. 211): “Примечателен тот факт, что, несмотря на все политические преобразования на протяжении XX в., населению западной Витебщины удалось сохранить некоторые особенности в этнической структуре до сегодняшнего времени” (с. 211–212). Гэты пасаж А.А. Крумплеўскай трэба разумець як указанне на тое, што этнічныя палякі складаюць блізу паловы насельніцтва заходніх раёнаў Падзвіння?

Ніякім чынам у раздзеле не ўлічваюцца этнадэмаграфічныя страты, нанесеныя насельніцтву Падзвіння (як беларусам, так і этнічным групам палякаў, яўрэяў, латышоў, літоўцаў і інш.) масавымі рэпрэсіямі 1930 – пачатку 1950-х гг. Гэтая акалічнасць наводзіць на думку, што змоўчванне альбо рэтушаванне драматычных падзей у этнічнай гісторыі беларусаў – гэта не проста асабістая пазіцыя шэрагу аўтараў (С.А. Шыдлоўскага, А.У. Гурко, А.А. Крумплеўскай), але ёсць узгодненая канцэпцыя ўсяго выдання, што выразна супрацьпастаўляе яго сучасным падыходам у нацыянальнай беларускай гістарыяграфіі.

Абмінаючы пытанне Халакосту на тэрыторыі рэгіёна (прыводзяцца толькі прыблізныя лічбы ахвяр на Браслаўшчыне), аўтар хаваецца за нібыта нераспрацаванасцю тэмы ў айчынным гістарыяграфіі (с. 213–214), але грунтоўнае даследаванне А.І. Корсак менавіта на гэтай праблеме нават не ўзгадваецца [23]. У той жа час куды больш увагі адведзена дзейнасці трох кітайскіх падпольшчыкаў у акупаваным Віцебску, што аўтар інтэрпрэтуе як спецыфічную рысу этнасацыяльнага ландшафту ўсёй Віцебшчыны (с. 214–215).

Аналіз этнасацыяльнага развіцця Беларускага Падзвіння ў другой палове XX – пачатку XXI ст. зводзіцца, па сутнасці, да перадукоўкі статыстычных дадзеных перапісаў насельніцтва і тэарэтычнага асэнсавання прыведзеных фактаў не ўтрымлівае. Радыкальныя змены ў сацыяльнай структуры насельніцтва (напрыклад, імклівыя тэмпы ўрбанізацыі і дэпапуляцыі вясковага насельніцтва) папросту канстатуюцца, але іх прычыны і значэнне для этнакультурнага развіцця рэгіёна не разглядаюцца.

Дастакова фармальны характар носіць і агляд нацыянальна-культурных аб'яднанняў Віцебскай вобласці у 1980-х гг. – пачатку XXI ст., калі за пералікам грамадскіх арганізацый цяжка зразумець іх змест і характар дзейнасці, як тое ёсць з Рускім культурным цэнтрам “Русь”, з Віцебскай філіяй рэспубліканскага грамадскага аб'яднання “Русское общество” і аб'яднаннем “Русская община”, якія “выступают за укрепление связей с национально-культурными объединениями России, Украины, Беларуси” (с. 226). Не зразумела, ці функцыянуе на сённяшні дзень украінскае нацыянальна-культурнае аб'яднанне “Родислав”, якое прыгадваецца толькі ў 2006 г., і па якіх прычынах перастаў існаваць ансамбль польскай песні “Мерыца”, які дзейнічаў у Мёрскім раёне (с. 227). Больш падрабязна і змястоўна ахарактарызавана дзейнасць яўрэйскіх нацыянальна-культурных аб'яднанняў г. Віцебска (с. 228–231), але падобныя аб'яднанні ў Полацку і Оршы засталіся па-за ўвагай. Спрэчным выглядае і асноўны вынік дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх аб'яднанняў, які А.А. Крумплеўская бачыць у “активном межэтническом сотрудничестве еврейского и белорусского этносов по различным направлениям” (с. 228), хоць прыведзеныя матэрыялы яскрава сведчаць, што прыярытэтнай задачай гэтых суполак ёсць захаванне і развіццё культурных і рэлігійных традыцый яўрэйскай дыяспары.

Значнае месца ў раздзеле займае асвятленне творчасці асобных творчых калектываў і аб'яднанняў (гісторыка-культурны клуб “Княжыч”, фальклорны гурт “Варган”), а таксама фестываляў і мерапрыемстваў, якія адлюстроўваюць і рэпрэзентуюць этнакультурныя традыцыі Падзвіння. Аднак актуальны стан, характар дзейнасці і праблемы функцыянавання раённых цэнтраў народнай творчасці, сельскіх дамоў культуры і мясцовых фальклорных (народных) калектываў, на жаль, не разглядаюцца, хаця іх роля ў захаванні і міжпакаленнай перадачы традыцыйнай спадчыны, безумоўна, з'яўляецца прыярытэтнай.

Глава “Семья и семейные традиции Белорусского Подвинья” ўтрымлівае ў сабе раздзелы, прысвечаныя сям'і і традыцыям сямейнага выхавання ў канцы XIX – пачатку XXI ст. (Л.В. Ракава), асаблівасцям шлюбна-сямейных адносінаў у савецкі час і на сучасным этапе (І.В. Раманенка), а таксама адметнасцям пахавальнай абраднасці беларусаў Падзвіння (І.У. Сарокіна). У першым раздзеле даволі грунтоўна ахарактарызуецца тыпалогія беларускай сялянскай сям'і дарэвалюцыйнай эпохі (хаця ў назве раздзела пазначаны храналагічныя рамкі канца XIX – пачатку XXI ст.), унутрысямейныя адносіны, шмат увагі ўдзяляецца прынцыпам і прыёмам народнай педагогікі і маральна-этычным, працоўным аспектам выхавання дзяцей. Аднак у традыцыйным грамадстве аграрнага тыпу гэтая сфера сацыяльнай культуры ёсць з большага ўніверсальнай і ў асноўных сваіх рысах мала чым адрозніваецца на Падзвінні і Палессі, што прызнае і пастаянна пазначае аўтар: “В традициях белорусов Подвинья, как и других регионах Беларуси, нормой были отношения любви и теплоты к детям со стороны матери и отца...”; “...следует отметить, что в основе традиционного воспитания на Подвинье, как и в целом в Беларуси, было трудовое воспитание” (с. 256, 275). У цэлым, асноўныя палажэнні першай часткі главы адсылаюць да вядомай манаграфіі Л.В. Ракавай [24].

Раздзел, дзе разглядаецца спецыфіка шлюбна-сямейных адносінаў у савецкую эпоху і ў сучаснасці, грунтуецца на значнай гістарыяграфічнай базе і дастаткова шырокім коле архіўных крыніц, а таксама на профільных інтэрнэт-рэсурсах, што дазволіла аўтару выявіць і ахарактарызаваць асноўныя тэндэнцыі ў развіцці інстытута сям'і на тэрыторыі Падзвіння ў найноўшы час. Прасочана зменлівасць у характары сям'і, дынаміка павелічэння колькасці міжэтнічных шлюбаў, кафіцыенты шлюбаў / разводаў, нараджальнасці / смяротнасці ў розныя перыяды паваеннай гісторыі і сучаснасці, разгледжана праблема старэння сельскага насельніцтва рэгіёна і зменлівасць каштоўнасных устаноў адносна сям'і і гендэрных роляў у ёй.

Змест раздзела “Особенности погребальной обрядности белорусов Придвинья в XIX – начале XXI в.” (І.У. Сарокіна) нагэтулькі насычаны памылкамі і недакладнасцямі, што вымагае асобнай рэцэнзій, бо ёсць абсалютным узорам ненавуковага падыходу ў асвятленні такога значнага феномену традыцыйнай культуры. Пазначым толькі асноўныя хібы. Цытаванне навуковых прац у тэксе адбываецца ў фармаце перакладу на рускую мову пры адсутнасці вылучэння цытат двукоссямі. Здавалася б простае тэхнічнае парушэнне патрабаванняў ВАК РБ, на самой справе, запаўняе адсутнасць аўтарскага тэксту фрагментамі прац іншых даследчыкаў (У.М. Сысова, Т.І. Кухаронак, У.Я. Аўсейчыка, У.А. Лобача). Пры аналізе праблематыкі аўтар ігнаруе асноўныя працы па тэме, а таксама базавыя этнаграфічныя і фальклорныя крыніцы. Так, у раздзеле не выкарыстаны праца М. Анімеле, зборнікі А. Шлюбскага і П.В. Шэйна (“Матэрыялы да вывучэння...”), зборнік “Пахаванні. Памінкі. Галашэнні”. Не прапрацаваны Архіў Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта (у працы выкарыстаны толькі раней апублікаваныя іншымі даследчыкамі матэрыялы з архіву, што ў сваю чаргу выклікае пытанні аб рэальнай працы аўтара з самімі крыніцамі), Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. Такі падыход прывёў да таго, што ў працы паўтараюцца агульныя высновы з ужо апублікаваных раней прац.

Значная колькасць спасылак у раздзеле носіць фэйкавы характар, калі І.У. Сарокіна цытуе няісныя ў арыгінальных тэкстах звесткі ці палажэнні. Так, па спасылцы на працу У.М. Сысова⁴ на с. 298 ([8, с. 255]; [8, с. 256]) мы знаходзім у арыгінале інфармацыю пра абрад хрэсьбінаў, але ніяк не пра пахавальны рытуал, што робіць падобныя спасылкі ў тэксце абсурднымі і бессэнсоўнымі. Гэтакаса і галашэнне на с. 305, а таксама тэзісы на с. 307 не маюць ніякага дачынення да пазначаных старонак у працы В.І. Мішынай, на якую спасылаецца аўтар. На с. 308 пазначаецца: “По свидетельству В.А. Лобача, основу трех-сферной модели образовывали сакральные локусы: храм (верх), дом (средний локус), кладбище (низ)”, але ў артыкуле, на які спасылаецца аўтар, падобных інтэнцый не ўтрымліваецца.

Мае месца і просты падлог, калі цытата з працы аднаго аўтара прыпісваецца іншаму. Напрыклад, на с. 309 характарыстыка семантыкі труны ёсць літаральным перакладам энцыклапедычнага артыкула У. Лобача “Дамавіна”, але спасылка пры гэтым даецца на працу Я. Карскага “Беларусы”. Таксама адсутнічае разуменне паміж эмпірычнымі і тэарэтычнымі даследаваннямі, блытаніна паміж уласна крыніцай і яе навуковым аналізам, што выяўляецца ў некарэктнай стылістыцы тэкста. Сучасным даследчыкам (У.М. Сысову, А.К. Байбурыну) аўтар прыпісвае матэрыялы этнографу XIX – пачатку XX ст. (М. Анімеле, П. Шэйна, якія навукоўцы выкарысталі ў сваіх працах (с. 299, 300, 304). Самастойны зварот І.У. Сарокінай да першакрыніц прыводзіць да парадаксальных высноў. “В сельской местности продолжает активно бытовать следующий обычай: во время шествия похоронной процессии нужно разбудить маленького ребенка...”, – пазначае аўтар на с. 308, але пры гэтым спасылаецца на працу Е. Раманава (1912), прысвечаную этнаграфіі Гродзенскай губерні. Не менш праблемна выглядаюць і ўласныя тэзісы аўтара, калі “женщина является центральной фигурой погребального обряда” (с. 299), а да традыцыйных памінальных страваў беларусаў Падзвіння адносіцца “рысавая каша” (с. 315).

Бессістэмная кампіляцыя і перадрукоўванне вынікаў прац іншых даследчыкаў часам робіцца неахайна. Аўтар, верагодна пры перакладзе на рускую мову, губляе словы і сэнс становіцца зусім іншым, а высновы іншых даследчыкаў – незразумелымі. Так, І.У. Сарокіна на с. 299 прыпісвае ўяўленні аб старых, што адбіраюць “долю” ў маладых, беларусам Падзвіння і спасылаецца на працу У. Аўсейчыка, дзе гаворыцца пра паўднёвых славян. А на с. 316 аўтарка “забыталася” ў структуры грамадзянскага рытуалу пахавання, няправільна зразумеўшы (ці пераклаўшы) высновы з прац У. Аўсейчыка (і, як і ў многіх іншых выпадках, без спасылкі на арыгінал, што з’яўляецца элементарным плагіятам).

Абсалютна недапушчальнымі з гледзішча навуковай этыкі і прафесіяналізму выглядаюць у тэксце раздзела рускамоўныя пераклады палявых этнаграфічных матэрыялаў, якія вельмі часта папросту штучна прэпаруюцца з артыкулаў іншых даследчыкаў. Адзначым, што патрабаванне да захавання аўтэнтычнасці палявых запісаў пры іх публікацыі ёсць базавым для даследчыка народназнаўчага накірунку, і гэтага прынцыпа прытрымліваюцца навуковыя выданні Беларусі, Расіі, Польшчы і іншых краін, калі вядзецца пра цытаванне беларускіх экспедыцыйных матэрыялаў. Некваліфікаваны пераклад беларускамоўных даследаванняў на рускую мову прывёў да стылістычных хібаў і памылак абразлівага характару: “злo-качественная магия” замест “зламыснай магіі” ў арыгінале (с. 314), а беларускія хаўтуры перакладаюцца аўтарам словам “халтуры” (с. 312). Зрэшты, апошняя памылка ёсць знакавай і сімптаматычнай, бо выдатна адлюстроўвае навуковы ўзровень даследавання І.У. Сарокінай.

Глава “**Регионально-локальная специфика календарной обрядности Подвинья**” (Т.Д. Рабец), як і папярэдні раздзел зборніка, не можа разглядацца як самастойнае і арыгінальнае даследаванне, бо уяўляе сабой рэфератыўны тэкст, аснову якога складае пераказ адпаведных раздзелаў з выданняў “Фальклор Міёршчыны: календар” (2002), “Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. Т. 2. Віцебскае Падзвінне” (2004), а таксама тома БНТ “Жаніцьба Цярэшкі” (1992) і артыкула Т.І. Кухаронак, прысвечанага адметным масленічным традыцыям рэгіёна. Паказальным ёсць і спіс выкарыстанай літаратуры, які змяшчае 12 пазіцый, што адпавядае мінімальным патрабаванням для 1 курса гуманітарных факультэтаў пры напісанні курсавых работ. Пры гэтым некаторыя працы, на якія спасылаецца аўтар, маюць даволі цямняны адносіны да этнакультурных традыцый Падзвіння⁵. Уласна аўтарская кампанента зводзіцца да шэрагу нічым не абгрунтаваных і проста памылковых тэзісаў: “Рождество Христа пришлось на день рождения Бога Солнца, день весеннего возрождения Солнца совпал с днем воскресения Христа”; “Что касается именно Беларуси, то здесь в XIV в. начало года в различных регионах не совпадало. Та территория, которая входила в состав Речи Посполитой, с 1364 г. праздновала рождение года 1 января...” (с. 326)⁶; “В древности Пасха праздновалась в честь Бога Солнца – Дажьбога – в день весеннего равноденствия и означала собой победу Солнца над тьмой и начало нового года” (с. 347–348). Часам, Т.Д. Рабец прычыць сваім уласным сцвярджэнням: “Однако территориально волочebные обряды разграничиваются с колядными по принципу взаимоисключения: там, где распространен волочebный обряд, редко встречается либо полностью отсутствует колядование” (с. 327), але праз старонку знаходзім, што “наиболее яркими проявлениями самобытности календарной традиции Подвинья являются... колядование” і “волочebные обряды” (с. 329).

⁴Паўсюль у тэксце Уладзімір Мінавіч Сысоў падаецца як В. Н. Сысов, бо аўтар раздзелу нават не ведае поўнага імя вядомага беларускага даследчыка.

⁵Власова, Г.И. Обрядовый фольклор восточных славян Казахстана / Г.И. Власова. – Астана, 2005.; Времена года: православный народный календарь / сост. В. Соколовский. – Пермь, 1991.

⁶Але беларускія землі ўвайшлі ў склад Рэчы Паспалітай у выніку Люблінскай уніі 1569 г.

Узроўню тэкста адпавядае і ілюстрацыйны матэрыял, калі практычна ўсе фотаздымкі, змешчаныя ў раздзеле, не маюць атрыбутацыі (дата, месца, аўтарства здымкаў) альбо спасылка на крыніцы, адкуль яны ўзятыя, што ёсць грубым парушэннем патрабаванняў да афармлення навуковага тэксту. У гэтым сэнсе паказальным ёсць фотаздымак інфармацыйнага агенства “ЮграPRO”, на якім адлюстраваны абрад Вадохрышча ў Ханты-Мансійскай аўтаномнай акрузе РФ (с. 339).

Знаёмства з главой “**Материальная культура Белорусского Подвинья**” спараджае пытанні не столькі да аўтараў раздзелаў, колькі да навуковага рэдактара (А.В. Гурко), які адказвае за структуру выдання і яго змястоўнае нападўненне. Бо сакральны і мемарыяльны ландшафт Беларускага Падзвіння ў першую чаргу маюць адносіны да духоўнага свету жыхароў рэгіёну (традыцыйнай карціны свету, міфалагічных і рэлігійных уяўленняў у цеснай сувязі з абрадавымі практыкамі ўсіх узроўняў, феномена культурнай і калектыўнай памяці, механізмаў сямейнага перадавання прасторы і аб’ектывацыі гісторыі) і ёсць вытворнымі ад яго, а не проста наборам матэрыяльных аб’ектаў. Падобная неразборлівасць у катэгарызацыі прадмета даследавання становіцца зразумелай, калі ўлічыць той факт, што ўласна матэрыяльныя аспекты традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння (рамёствы, промыслы, гаспадарчыя заняткі, народнае дойлідства, сістэма жыццязабеспячэння) у зборніку практычна не разглядаюцца. Такім чынам, штучнае ўключэнне раздзелаў па сакральным і мемарыяльным ландшафтах у главу, прысвечаную матэрыяльнай культуры, мела мэтай прыхаваць відавочныя лакуны ў калектыўнай манаграфіі.

Што датычыцца непасрэдна раздзелаў, то даволі змястоўным і вывераным у метадалагічным і факталагічным плане з’яўляецца даследаванне Ю.С. Пракоф’евай, прысвечанае **сакральнаму ландшафту Падзвіння**, дзе аўтар плённа спалучыў багаты вопыт уласных палявых пошукаў з тэарэтычным аналізам праблемы, дзеля чаго быў выкарастаны значны корпус навуковай літаратуры па азначаным пытанні. У раздзеле грунтоўна даследуецца сімвалічны статус і рытуальныя функцыі разнастайных сакральных элементаў традыцыйнага культурнага ландшафту рэгіёна (культавых крыніц і камянёў, капліц і прыдарожных ці аброчных крыжоў), вызначае спецыфіку іх ушанавання ў розныя гістарычныя эпохі. Матэрыял, змешчаны ў раздзеле, выдатна праілюстраваны вялікай колькасцю экспедыцыйных фотаздымкаў аўтара, што падвышае каштоўнасць праведзенага даследавання ў цэлым. Сярод недахопаў раздзелу можна назваць невыразнае адасабленне “культавых” і “сакральных” элементаў ландшафту, адсутнасць картаграфіі і далёка ня поўную характарыстыку рытуальнай прагматыкі храма ў рамках абрадавага і будзённага жыцця вясковай супольнасці.

Комплексным падыходам і сістэмным аналізам характарызуецца раздзел Ю.С. Пракоф’евай “**Традиционное ткачество белорусов Подвинья: ритуально-символический аспект**”, дзе аўтар вызначае рытуальна-міфалагічныя кантэксты як уласна ткацкага промысла, так і сімвалічную прагматыку вырабаў народнага тэкстылю ў абрадах каляндарнага і сямейнага цыклаў, а таксама ў рытуалах аказіянальнага тыпу. Каштоўным ёсць і гісторыка-параўнальны ракурс праведзенага даследавання, калі традыцыі народнага ткацтва Падзвіння разглядаюцца ў кантэксце міжкультурнага ўзаемадзеяння ў зоне беларуска-рускага памежжа.

Раздзел “**Мемориальный ландшафт Полоцко-Витебского Подвинья**” (С.У. Грунтоў) мае характар тэарэтычнага агляду асноўных прынцыпаў і заканамернасцяў фармавання мемарыяльнага ландшафту рэгіёна, што адзначае і сам аўтар: “Рассматривая различные типы памятников и мест захоронений Полоцко-Витебского Подвинья, мы в самых общих чертах рассмотрели генеалогию современного мемориального ландшафта...” (с. 416). На высокім аналітычным узроўні характарызуецца асаблівасці пахавальных помнікаў розных эпох і сацыяльных груп (сялянства, шляхты, мяшчанства), а таксама спецыфіка яўрэйскіх могілак. Пэўная ўвага ўдзяляецца мемарыялізацыі знакавых ваенных падзей (Вайна 1812 г., Вялікая Айчынная вайна). Але зусім не ўзгадваюцца “месцы памяці” такіх этнічных груп, як рускія стараабрадцы, татары, латышы і іх месца ў структуры культурнага ландшафту Падзвіння. Таксама не закранаецца пытанне семантыкі пахавальных знакаў, уласцівых менавіта для старых вясковых могілак Падзвіння [25]. Што да суаднясення аўтарам курганных пахаванняў з “дагістарычнай эпохай” (с. 405–406), то яно з’яўляецца памылковым, бо пераважная большасць курганаў на тэрыторыі Падзвіння датуецца перыядам Полацкага княства (IX–XII стст.), што ніякім чынам “дагістарычным” не з’яўляецца.

Разгляд **традыцый харчавання этнічных супольнасцяў Падзвіння XX – пачатку XXI ст.** (Н.С. Бункевіч) ёсць змястоўным і пазнавальным у частцы, прысвечанай асаблівасцям сучаснай нацыянальнай кухні ўкраінцаў, палякаў, рускіх, татараў, яўрэяў, армян і азербайджанцаў, якія пражываюць на тэрыторыі рэгіёна. Аднак кулінарныя традыцыі ўласна беларусаў Падзвіння асвятляюцца надзвычай павярхоўна і бегла, па-за гістарычным кантэкстам іх развіцця. Практычна не разглядаюцца такія сегменты, як экстрэмальная кухня, асабліва актуальная ў ваенны час і першыя павяенныя гады, рытуальная гастронамія і змены ў кулінарным кодзе каляндарных і сямейных абрадаў другой паловы XX – пачатку XXI ст., спосабы і віды нарыхтовак прадуктаў на зімовы сезон, прысмакі і напоі (у т.л. алкагольныя), рэнесанс этнічных традыцый харчавання ў сферы турызму і грамадскага харчавання. Магчыма, аўтар імкнўся да прапарцыянальнага асвятлення розных кулінарных традыцый, але, калі характарыстыка традыцый харчавання беларусаў займае ў раздзеле такія ж аб’ёмы, як і апісанне азербайджанскай ці літоўскай кухні, гэта спараджае заканамернае пытанне: якая традыцыя дамінуе ў рэгіёне?

Уключэнне главы “Художественная і театральная культура Витебского региона” ў структуру зборніка з’яўляецца даволі спрэчным, бо раздзелы “Художественная жизнь Витебского региона в 1917–1924 гг.” (Т.П. Иванова) і “Театральная культура Витебщины” (В.М. Ярмалінская) слаба звязаныя з агульнай парадыгмай калектыўнай працы і маюць аўтаномны характар. Пры гэтым тэкст Т.П. Ивановой прысвечаны хоць і вельмі яркаму, але скрайне кароткаму перыяду ў мастацкім жыцці менавіта Віцебска, а сам Віцебскі рэгіён, як гэта заяўлена ў назве, увогуле не разглядаецца. Такім чынам: ці існавала мастацкае жыццё на тэрыторыі Падзвіння да 1917 і пасля 1924 г.? Калі гэта так, то чаму ў выданні адсутнічае яго аналіз і характарыстыка?

Што датычыцца раздзела В.М. Ярмалінскай, то першая яго частка ёсць простым пастаронкавым пераказам манаграфіі Г.І. Барышава “Театральная культура Белоруссии XVIII века” (1992), а другая з большага прысвечана дзейнасці віцебскіх тэатраў – Нацыянальнага акадэмічнага драматычнага тэатра імя Я. Коласа і тэатра “Лялька” (с. 515–533). Якім чынам змест раздзелу звязаны з этнакультурнымі працэсамі на тэрыторыі Падзвіння, застаецца незразумелым, асабліва, калі ўзяць пад увагу, што аўтар не знаходзіць патрэбным нават угадаць творчую дзейнасць Ігната Буйніцкага, роля якога ў стварэнні нацыянальнага беларускага тэатра была каласальнай.

Заклучная глава зборніка “Этнокультурные процессы на пограничье” складаецца з трох раздзелаў, абсалютна нятоесных паводле свайго зместу і прадмета даследавання. Так, у раздзеле “Славянское население в Восточной Латвии. История формирования” (Р.А. Грыгор’ева) на падставе шырокага кола гістарычных крыніц і матэрыялаў маштабных палявых даследаванняў даецца дэталёвы аналіз этнасацыяльных працэсаў на тэрыторыі Усходняй Латвіі (Латгаліі) як дыяхронным, так і сінхронным вымярэнні, вызначаецца праблематыка мазаічнасці этнацыянальнай ідэнтычнасці насельніцтва рэгіёна (у т.л. беларусаў) у кантэксце складаных соцыякультурных і палітычных фактараў. Але падобнае даследаванне ў дачыненні да беларуска-рускага памежжа ў главе адсутнічае. Адпаведна, гістарычны і культурны лёс дзясяткаў тысяч беларусаў, якія, паводле перапісу 1897 г., пражывалі ў Вяліжскім, Невельскім, Себежскім паватах Віцебскай і Краснінскім павеце Смаленскай губерні, але ў XX ст. апынуліся па-за межамі беларускай дзяржавы, ніякім чынам у выданні не асвятляецца.

Гэткая ж фрагментарнасць уласцівая і характарыстыцы этнакультурных кантактаў у зоне памежжа на сучасным этапе. У раздзеле “Этнокультурные связи Витебской области со странами Балтии” (А. Ізergіна) характарызуецца інтэнсіўнасць, узроўні, формы і змест міжкультурнага ўзаемадзеяння з Латвіяй і Літвой у канцы XX – пачатку XXI ст. (сумесныя трансгранічныя праекты, фестывалі, культурныя праекты). Але этнакультурныя сувязі Беларускага Падзвіння з расійскімі рэгіёнамі на сучасным этапе ў главе ніякім чынам не асвятляюцца, што падводзіць чытача да высновы аб іх поўнай адсутнасці, што, зразумела, не адпавядае рэчаіснасці. У раздзеле “Семейные обряды смоленско-псковско-бело-русского пограничья” (Т.А. Лістова) характарызуецца толькі адзін сегмент народнай культуры ў зоне беларуска-рускага памежжа, што абумоўлена прадметам дысертацыйнага даследавання аўтара⁷. Сам тэкст не суправаджаецца аніводнай спасылкай на крыніцы даследавання, што аўтаматычна надае яму навукова-папулярны характар.

Уважлівае знаёмства з выданнем “Этнокультурные процессы Белорусского Подвинья (Витебщины) в прошлом и настоящем” дазваляе не пагадзіцца з занадта апымістычным падсумаваннем А.У. Гурко, якая заключае, што ў “представленной монографии дан всесторонний анализ богатого духовного и материального наследия Витебского Подвинья” (с. 623) і “впервые комплексно представлены современные научные подходы в отношении этнической истории, этнокультурных процессов в Витебском Подвинье” (с. 626). Відавочна, што жаданы ідэал так і не быў дасягнуты, пра што сведчаць рэальныя вынікі. Народнае дойлідства, дэкаратыўна-прыкладное мастацтва, сістэма жыццязабеспячэння, промыслы, народная медыцына і знахарства, як яе складовая частка, магічныя практыкі і сімвалічныя прадпісанні, міфалагічныя ўяўленні і “народнае хрысціянства”, міжэтнічныя стасункі і этнічныя стэрэатыпы, фальклорны ландшафт Падзвіння і яго спецыфіка на агульнаэтнічным фоне, феномен культурнай памяці ў традыцыйнай карціне свету і сямейныя механізмы аб’ектывацыі гісторыі ў рамках лакальных супольнасцяў рэгіёна... Гэта далёка не поўны пералік пытанняў, праігнараваных у зборніку. І гэта без уліку тых лакунаў, што пазначаныя вышэй. “Современные научные подходы” выявіліся (за выключэннем асобных раздзелаў) у ігнараванні вялікага масіву палявых крыніц, змешчаных у Фальклорным архіве Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Архіве ІМЭФ НАН Беларусі і дзясяткаў сучасных навуковых публікацый, прысвечаных этнакультурным асаблівасцям Падзвіння⁸, у фрагментарнасці і апісальным характары даследавання, адсутнасці тэарэтычнага аналізу і перавазе кампіляцыйнага падыходу, што ў сукупнасці не толькі не ўзбагачае, але дыскрэдытуе беларускую акадэмічную навуку ў XXI ст.

Зразумела, немагчыма абыйсці ўвагай і навуковае рэдагаванне калектыўнай працы, дакладней, яго поўную адсутнасць. Сур’ёзныя і відавочныя памылкі, шматлікія сэнсавыя недарэчнасці, падмена навуковасці рэфератыўнасцю і скразнымі кампіляцыямі і нават грубыя хібы ў афармленні, якія проста немагчыма не заўважыць, засталіся па-за ўвагай навуковага рэдактара, які ў сілу сваіх прафесійных кампетэнцый вучонага сакратара акадэмічнага інстытута абавязаны пільнавацца патрабаванняў ВАК РБ да

⁷ Семейные обряды русско-белорусского пограничья в контексте этнополитической истории. XIX – начало XXI в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.07. ИЭА им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. – М., 2006. – 41 с.

⁸ Традиционный этнокультурный и языковой ландшафт Витебско-Псковского пограничья в конце XIX – начале XXI вв. : библиограф. указатель / под общ. ред. Н.В. Большаковой ; сост.: Н.В. Большакова, В.Е. Овсейчик. – Псков : ЛОГОС, 2017. – 168 с.

зместу і афармлення навуковага тэкста. Такое стаўленне можа быць патлумачана толькі занадта аддаленым доступам як да прадмета даследавання, так і да сучасных прынцыпаў этналагічнай навукі.

ЛІТАРАТУРА

1. Цітоў, В.С. Этнаграфічная спадчына: Беларусь: краіна і людзі / В.С. Цітоў. – Мінск : Беларусь, 2001. – 208 с.
2. Шыдлоўскі, С. А. Уласныя імёны ў кнізе Я. Баршчэўскага “Шляхціц Завальня” як крыніца рэканструкцыі этнічнай карціны свету прывельяванага саслоўя Беларускага Падзвіння / С.А. Шыдлоўскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных даследаванняў у г. Полацку) : зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 20–21 лістап. 2008 г. / пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача. – Наваполацк : ПДУ, 2009. – С. 287–290; Шыдлоўскі, С.А. “Запіскі” В.М. Севергіна як крыніца па гісторыі і этнаграфіі Беларускага Падзвіння / С.А. Шыдлоўскі // Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў : зб. навук. арт. II міжнар. навук. канф., Полацк, 17–18 красав. 2014 г. : у 2 ч. Ч. 2 / Полацк. дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д.У. Дука, У.А. Лобача, С.А. Шыдлоўскага. – Наваполацк : ПДУ, 2014. – С. 265–267.
3. Чарняўскі, М.М. Бронзавы век на тэрыторыі Беларусі / М.М. Чарняўскі. – Мінск : Народная асвета, 1981. – 64 с.; Калечыц, А. Плямёны на тэрыторыі Беларусі ў новым каменным веку / А. Калечыц, М. Чарняўскі // Гісторыя Беларусі : у 6 т. / рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Экаперспектыва, 2000. – Т. 1. Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст. – С. 34–52.; Чернявский, М. Поселения северобелорусской культуры / М. Чернявский // Материалы и исследования по археологии России и Беларуси. Комплексное исследование и синхронизация культур эпохи неолита – ранней бронзы Днепровско-Двинского региона. Сборник статей. – СПб., 2012. – С. 160–177.; Чарняўскі, М.М. Да праблемы розначытання матэрыялаў паўночнабеларускай культуры ў беларускай і расійскай археалагічнай літаратуры / М.М. Чарняўскі // Супольнасці каменнага і бронзавага вякоў міжрэчча Віслы і Дняпра : Міжнар. навук. канф., прысвечаная 75-і годдзю Міхала Чарняўскага. Тэзісы дакладаў. 5-7 сакавіка 2013 г. – Мінск : Тэхналогія, 2013 г. – С. 39–40.; больш поўны пералік прац Масіма Чарняўскага: <http://history.by/be/chernyavskiy/>
4. Шмидт, Е.А. Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных) / Е.А. Шмидт. – Смоленск, 2012. – 168 с.
5. Санько, С. Імёны Бацькаўшчыны. Крыўя / С. Санько // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2005. – № 1. – С. 7–18.
6. Дзермант, А. Крывічы. Гістарычна-этнагенетычны нарыс / А. Дзермант // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2005. – № 1. – С. 19–36.
7. Мікуліч, А. Беларускі этнас па антрапалагічных дадзеных: гісторыя і сучаснаць / А. Мікуліч // Беларусь у сістэме транс’еўрапейскіх сувязяў I тыс. н.э. : тэзісы дакладаў і паведамленняў міжнар. канф., Мінск, 12–15 сак. 1996 г. – Мінск, 1996. – С. 54–56.
8. Емяльянчык, В. Роля міграцый у фарміраванні антрапалагічнага складу беларусаў (да гісторыі праблемы) / В. Емяльянчык // Гісторыка-археалагічны зборнік. – 1997. – Вып. 11. – С. 5–8.
9. Шадыра, В.І. Этнакультурная сітуацыя на поўначы Беларусі ў канцы I тыс. н.э. (да пытання аб ранніх крывічах) / В.І. Шадыра // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VI Міжнар. навук. канф., 1–3 ліст. 2012 г. : у 2 ч. – Полацк : НППГКМЗ, 2013. – Ч. 1. – С. 322–330.
10. Самонова, М.Н. Рогъволдъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации / М.Н. Самонова // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Полацк, 22–23 мая 2012 г. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – С. 73–78.
11. Жежа, Ю.М. Станаўленне ўлады Рагвалодаў сістэме сацыяльных адносін Полацкай зямлі / Ю.М. Жежа // Веснік ПДУ, Сер. А. Гуманітар. навукі. – 2017. – № 1. – С. 89–95.
12. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е ў IX – XIVстст. : Гіст.-археал. нарыс / Л. У. Дучыц / пад рэд. Г. В. Штыхава. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 120 с.; Дернович, С.Д. Скандинавские древности эпохи викингов в Беларуси / С.Д. Дернович. – Мінск : Белорусская наука, 2006. – 64, [22] с. : ил.; Лобач, У.А. “Валькіры” паўночнабеларускіх паданняў: сімволіка і тыпалогія вобраза / У.А. Лобач // Веснік ПДУ. Серыя А. Гуманітар. навукі. – 2016. – № 9. – С.36–44.
13. Аўсейчык, У.Я. Да пытання аб этнакультурным раянаванні Беларускага Падзвіння / У.Я. Аўсейчык // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў : зб. навук. арт. IV міжнар. навук. канф. да 50-годдзя Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, Полацк, 19–20 крас. 2018 г. / Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт ; пад агул. рэд. : А. І. Корсак. – Наваполацк, 2018. – С. 177–189.
14. Чаквін, І.У. Этнічныя працэсы ў XIV – першай палове XVII ст.; Беларускі этнас у другой палове XVII – XVIII ст. // Беларусы. – Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. –Мінск : Беларус. навука, 2001. – С. 48–170; 171–213.
15. Христианство народное / О.В. Белова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н.И. Толстого; Институт славяноведения РАН. – М. : Межд. отношения, 2012. – Т. 5 : С (Сказка) – Я (Ящерица). – С. 462–466.
16. Сагановіч, Г. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одрэборна / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд. – 2005. – Т. 12. – С. 167 – 189.
17. Даленга-Хадакоўскі, З. Выбранае / З. Даленга-Хадакоўскі. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2007. – 444 с.
18. Грыцкевіч, А.П. Брэсцкая унія 1596 / А.П. Грыцкевіч // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Б.І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн, 1994. – Т. 2. Беліцк – Гімн. – С. 98–99.
19. Прадмовы і пасляслоўі паслядоўнікаў Францыска Скарыны / АН БССР, Ін-т літаратуры імя Я. Купалы : уклад., уступ. арт. і камент. У.Г. Кароткага. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 308 с.
20. Сагановіч, Г. Невядомая вайна: 1654–1667 / Г. Сагановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1995. – 144 с.
21. Шыбека, З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795 – 2002) / З. Шыбека. – Мінск : Энцыклапедыкс, 2003. – 490 с.
22. Этнаграфія беларусаў: гістарыяграфія, этнагенэз, этнічная гісторыя / В.К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 215 с.
23. Корсак, А.І. Генацыд яўрэйскага насельніцтва на тэрыторыі Віцебскай вобласці. 1941 – 1943 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А.І. Корсак ; Беларус. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка – Мінск, 2008. – 25 с.
24. Ракава, Л.В. Традыцыі сямейнага выхавання ў беларускай вёсцы / Л.В. Ракава. – Мінск : Ураджай, 2000. – 111 с.
25. Прохараў, А. Шост з паўколам. Міфа-рытульная семантыкапахавальнага знаку з Паўночнай Беларусі / А. Прохараў // DRUVIS. Альманах цэнтру этнакасмалогіі “Крыўя”. – 2008. – № 2. – С. 81 – 88.

д-р. гіст. навук У.А. ЛОБАЧ
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)